ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՎԱՑՈՒ ԽՐԱՏՆԵՐՆ ՈՒ ՔԱՐՈԶՆԵՐԸ

ՀՐԱՉՅԱ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

X դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչ և մատենագիր Խոսրով Անձևացու գրական ժառանգությունից պահպանվել է հիմնարար մի աշխատություն՝ «Մեկնութիւն ժամակարգութեան», որ մեծ համարում է ունեցել միջնադարում։ Բնագիրը XIII դարում խմբագրվել է՝ իր մեջ ներառելով նաև այլ հեղինակների մեկնություններ։

Հավանաբար այս ժամանակաշրջանում նրանից տարանջատվել է մի ամբողջական մաս և «Մեկնութիւն աղօթից պատարագին» խորագրով ներկայացվել իբրև առանձին մեկնություն։

Պահպանվել են նաև Խոսրով Անձևացու երկու առանձին ընդարձակ խրատները՝ «Բանք պիտանիք խրատականք. յոյժ օգտակարք եւ հոգեշահք՝ նորին սուրբ հոգեկիր վարդապետին Խոսրովու»[1], որ զետեղված է «Մեկնութիւն ժամակարգութեան» երկի Մովսես Երզնկացու խմբագրած տարբերակի մեջ և «Բանք Երանելոյն Խոսրովայ առ վասն եկեղեցականսն»[2]։

Պետք է նշել, որ Խոսրով Անձևացու բանարվեստն ունի լեզվառճական մի ընդգծված յուրահատկություն։ Նրա մեկնաբանությունները հաճախ դուրս են գալիս ժանրի շրջանակներից իբրև ծավալուն քարոզներ ու խրատներ կամ խրատական քարոզներ, ինչպես հեղինակն է անվանում («Ըստ խրատու քարոզին՝ սկիզբն առնէ գոհանալ զերկուց լուսոյ՝ զզգալոյս եւ զիմանալոյն»[3]։

Այս ընթացքում խոսքը ձեռք է բերում խրատական ժանրի բոլոր յուրահատկությունները։ Կենտրոնանալով բարոյական խնդիրների վրա՝ հեղինակը փորձում է պարզ ու մեկին բացատրել նրանց խորհուրդը՝ խոսքը համեմելով պատկերավոր ու վառ օրինակներով։

Հաճախ մեկնությունը ձեռք է բերում ուժգին շեշտեր, հանդարտ խրատաբանությանը փոխարինելու են գալիս խարազանող, մերկացնող խոսքը, պաթետիկ հնչերանգները, երբ հեղինակն անդրադառնում է հասարակական արատներին։ Այս առանձին խրատներից ու քարոզներից զատ՝ կան նմանատիպ ընդարձակ հատվածներ, որոնք, սկսվելով իբրև բնագրի մեկնաբանություն, այնուհետև ծավալվում են նրանից դուրս։ Դրանք պետք է դիտարկվեն իբրև հայ միջնադարյան խրատական արձակի նմուշներ, որով էապես հարստանում է ժանրի պատմությունը, նրա զարգացման ընթացքի մեջ ներառելով հայ մատենագրության խոշոր դեմքերից մեկի գործերը։

Բանարվեստի, ոճի յուրահատկությունների ուսումնասիրության հնարավորություններից զատ, հաճախ այդ խրատները, իբրև սկզբնաղբյուրներ, արժեքավոր նյութ են տրամադրում ժամանակաշրջանի, միջավայրի և իրականության մասին՝ հայ միջնադարյան խրատական արձակի պատմության մեջ ներմուծելով ևս մի վառ ու ինքնատիպ անհատականություն։

Իր այս գործերում Խոսրով Անձևացին քննում է քրիստոնեական բարոյագիտության նորմերը, որոնց պահպանումն անհրաժեշտ է ծեսից առաջ և ծեսի

---

1 Մեկնութիւն ժամակարգութեան, յՕրթագիւղ, 1840, էջ 63—76։

2 «Էջմիածին», 1994, Զ—Է, էջ 38—46։ Այս մասին տե՛ս Հ. Հ. Թամրազյան. Խոսրով Անձևացու գրական ժառանգության հարցի շուրջ.—«Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 1, էջ 88—93։

3 Մեկնութիւն ժամակարգութեան, էջ 128։

ընթացքում։ Նա հատկապես շեշտում է խոստովանության և ապաշխարության նշանակությունը՝ ներքին մաքրագործության և աղոթքի խնդրում։ Խոսրով Անձևացին մեծ դեր է վերապահում մարդուն՝ նա հրեշտակ է երկրի վրա, ուստի պարտավոր է ապրել հրեշտակային վարքով և սրբությամբ։

«Եվ մեք այսուհետեւ սրբելով զանձինս մեր։ Այսինքն՝ թէ որովհետև հրեշտակս արար զմեզ յերկրի, կալցուք յանձինս զհրեշտակացն սրբութիւն։ Եւ զոր ինչ ըստ մարդկային բնութեան սխալեալ իցեմք, խոստովանութեամբ եւ ապաշխարութեամբ սրբելով զայն, մաքո՛ւրք լիցուք, քանզի ասէ սրբել ի խղճէ եւ ՚ի չար գործոց...

Համբարձցուք զձեռս մեր ի սրբութիւն առանց բարկութեան եւ երկմտութեան... Զի պէ՛տք են աղօթականին աներկմիտ հաւատով եւ անբարկանալի մտօք զաղօթսն՝ Աստուծոյ նուիրել...

Խոստովանելով զգաղտնիս սրտից մերոց ծածկագիտին Աստուծոյ։ Զի ասաց յառաջ՝ սրբել ի խղճէ զանձինս, աստ զօրինակն ցուցանէ, թէ խոստովան լինելով եւ քաւութիւն խնդրելով սրբիմք։ Զի թէ եւ չխոստովանիմք, ի ծածկագիտէն չկարեմք թաքուցանել. այլ խոստովանիլն եւ վնասապարտն զանձն առնել՝ ի խոնարհութիւն ածէ զմեզ եւ յամօթ եւ ի զղջումն եւ ի պաղատանս...

Շնորհեսցէ մեզ մարդասէրն Աստուած կալ առաքինութեամբ եւ անարատ վարուք ըստ կամաց նորա յայսմ աշխարհիս. եւ արժանավոր լինելով յաւիտենական ուրախութեանցն, զոր խոստացավ տալ սիրելեաց իւրոց։ Շնորհելն՝ յայտ առնէ թէ ձրի են պարգեւք նորա, թէ եւ մեք բազումս առաքինանամք։ Զի սիրէ զմարդիկ, եւ շնո՛րհ է զոր շնորհէ մարդասէրն Աստուած, եւ կալն առաքինութեամբ եւ ո՛չ մի ինչ բիծ ունելով, այլ անարատ վարուք կալ»[4]։

Այսպես, մեկնության հետ, իբրև ուղեկից, անբաժանելի շերտ, պարբերաբար ընթանում է հեղինակի խրատաբանությունը։ Արդեն ասել ենք, որ բնագիրը հաճախ դուրս է գալիս մեկնության շրջանակներից և վերածվում երկարաշունչ քարոզի կամ խրատաբանության, որն ուղեկցվում է «տեսանելի» պատկերներով, առարկայական օրինակներով։ Սրա հետ միասին, առանձնանում են նաև ավելի փոքր խրատական հատվածներ, որոնք, նվիրված լինելով որևէ մասնավոր հարցի, ավարտուն տեսք են ընդունում։ Ահա մի դրվագ չար խորհուրդներից զգուշանալու մասին.

«Զանազան խորհուրդք ահագին եւ խռովարարք զոգիս մեր վտանգին. եւ աշխարհիս հոգք եւ զբաղմունք զմիտս մեր խաւարեցուցանեն. աղաչեմ՝ զի խաղաղասցին ոգիք մեր յայնպիսեաց դառն վտանգից...

Վասն որոյ արտասուելի պազատանօք հայցելի է մեզ զհրեշտակացն պահպանութիւնս։ Զի որպէս որոց ի թագաւորաց պահապանս տացին՝ աներկիւղս պահին ի հակառակամարտիցն. նույնպէս եւ վասն որոց Աստուծոյ պատուիրեալ է հրեշտակաց իւրոց պահել զնոսա, անհոգս մնան յամենայն չարին արկածից. եւ զերծեալք ի բռնահարութենէ որսողին, անխափան եւ զօրաւոր գնան զառաքինութեան ճանապարհ...

Քանզի արգելեն վատթար խորհուրդք զպարկեշտ վարս այսպիսի օրինակաւ։ Կամիմք ի կերակրոց եւ յըմպելեաց պարկեշտանալ, եւ խորհուրդք զորկրամոլութիւն ի վերայ յարուցանեն։ Կամիմք ի քնոյ զգաստանալ, եւ խորհուրդքն՝ քնոյ զմեզ տալ դրդեն։ Կամիմք եւ աղատանալ յընչից ծառայութենէ, եւ խորհուրդք զագահութիւն մեզ օրինադրեն։ Կամիմք համբերել անարգանաց եւ թշնամանաց եւ զրկութեանց, եւ ցավոց, եւ աղքատութեանց ի վերայ հասեալոց, եւ խորհուրդքն զամբարտավանութիւն եւ զանհնազանդութիւն եւ զանհամբեր բարս մեզ ուսուցանեն։ Նոյնպէս եւ այլովք առաքինութեամբք կամիմք զգաստանալ, եւ խորհուրդքն զմեզ մեղկեն եւ լքուցանեն, եւ անկարելիս մեզ զայսոսիկ առնեն։

Ցաղագս այսորիկ հոգւոյն աղաչէ խաղաղանալ եւ ի հրեշտակէ Աստուծոյ

---

[4] Նույն տեղում, էջ 3—4։ Ընդգծումները բնագրային են, դրանք բնաբանի տողերն են, որոնց հետևում է մեկնությունը։

ընկրկիլ խորհրդոցն ընդ դիմակաց. որպէս զի նոցա խափանեալ զօրասցուք ամենայնիւ պարկեշտանալ եւ արժանաւորապէս ծառայել Աստուծոյ»[5]։

Տեղին է նշել, որ խորհուրդներից զգուշանալու մասին համանման մի խրատ ունի Անանիա Նարեկացին՝ «Յաղագս խորհրդոց զգուշութեան», զետեղված նրա խրատագրքում[6]։

Անանիա Նարեկացու խրատաշարքի բոլոր թեմաներն անընդհատ արծարծվում են Անձևացու մեկնության տարբեր մասերում, քանի որ վերջինս բարոյագիտական ընդգծված ուղղվածություն ունի։ Որոշակի ազդեցություններ և առնչություններ են ի հայտ գալիս Հովհան Մանդակունու խրատաշարքի հետ, որը հիմք է այս ժանրին դիմած հետագա բոլոր հեղինակների համար։ Այդ ազդեցությունը առավել ի հայտ է գալիս հասարակական բարքերի քննադատության ժամանակ։ Անձևացու խոսքը հաճախ ձեռք է բերում ավելի սուր շեշտեր, և հանդարտ խրատաբանությանը փոխարինելու է գալիս կրքոտ, հատու խոսքը։ Շարադրանքի մեջ են թափանցում միջավայրի ավելի անմիջական արձագանքներ։ Այս տեսանկյունից հիշյալ խրատաշարքերին մենք կանդրադառնանք առանձին աշխատության մեջ։ Այստեղ մեջ բերենք մի հատված, ուր հեղինակը նշավակում է մարդկային համարյա բոլոր մեղքերը՝ հարաբերելով դրանք մարմնի անդամների հետ։

«Նաեւ չար գործոցն երեւումն որքա՛ն երկիւղ եւ ամօթս եւ վտանգ ածիցէ. քանզի իւրաքանչիւր ոք յանդամոցն, զիւրոյ սխալմանն զկերպ աշխարհատես ցուցանէ։

Ակն՝ զայրատութեան եւ զչարակնութեան, զանողորմութեան... Զխայտալն ի զգեստս եւ յինչս, եւ յարարս եւ ի ստացուածոց յաճախումն...

Նոյնպէս եւ ունկն՝ զանլուրն լինիլ հրամանացն Աստուծոյ, եւ զհլուն անառակ խօսից եւ երգոց, եւ անիրաւ խրատուց, եւ զրպարտութեանց, եւ նենգութեանց, եւ բամբասանաց, եւ այլոց պիղծ ասիցն...

Բերանն՝ զդատարկաբանութեան, զստութեան, զերդման, զպղծաբանութեան, զբամբասանացն, զանիծից, զտրտնջմանն, զթշնամանաց, զբարկութեան, զլկտութեան, զչարախրատութեան... Եւ զուրացմանն, եւ զխաբեութեան, եւ զկեղծաւորութեանն, եւ զսնափառութեանն, եւ զարհամարհանացն, եւ այլ եւս անիրավութիւնք բերանոյն՝ կերպաձեւի յայնժամ...»[7]։

Այսպես թվարկվում են մարմնի անդամները, նրանց հարակից՝ բոլոր հնարավոր արատներն ու մեղքերը։ Հեղինակը պարզում է իր նպատակը՝ նա երևան է հանում մարդկային մեղքերն ու գաղտնի խորհուրդները՝ նրանցից զգուշանալու և խուսափելու համար. մարդու, նրա մարմնի անդամների՝ ասես մագաղաթի վրա, պետք է կերպավորվեն, գրվեն նրա արարքները. «Քանզի խորհուրդք խորհրդոց յանդիմանիչ լինի. եւ երեւմամբ գաղտնեացն որպէս թէ պատասխանատու լինի. թէ այսպիսի վատթարութիւն էր՝ յոր ժպրհեցարն, եւ ինձ ոչ լուար եւ խափանեցեր։ Զի համառօտ ասացից, ամենայն ըստ մեղացն նկարագրին իւրաքանչիւր անդամք. որպէս ասաց առաքեալն Թադէոս, թէ «Որպէս ի մագաղաթի կերպարանիլ անձն իւր գործոց»[8]։

Հեղինակը, հենվելով Պողոս առաքյալի թղթերի վրա, մարդկային այդ պայքարը մեղքերի, արատների, չար խորհուրդների դեմ կապում է քրիստոնեության համար էական՝ հին և նոր մարդու գաղափարի հետ։ Հին մարդը խորհրդանշում է Ադամին, նոր մարդը՝ Քրիստոսին, որի մարդեղությամբ թոթափվում է մարդու հավիտենական մեղքը։ Պետք է դեն նետել հին մարդու հանդերձը; պետք է «զգենալ» նոր մարդուն, որ է՝ նորոգվել ըստ Քրիստոսի պատկերի.

---

5 Նույն տեղում, էջ 12—13։

6 Խրատաշարքի և այս խրատի մասին տե՛ս Հրաչյա Թամրազյան. Անանիա Նարեկացի. կյանքը և մատենագրությունը. Երևան, 1986, էջ 192—275։

7 Մեկնութիւն ժամակարգութեան, էջ 32—33։

8 Նույն տեղում, էջ 34։

«Եւ զմեղօք կերպարանիլն հին մարդ կոչէ. զոր մերկանալ հրամայէ եւ զնորն զգենուլ, որ ըստ Աստուծոյն հաստատեալ է արդարութեամբ եւ սրբութեամբ, եւ ճշմարտութեամբ...
Եւ ասացեալ նոցա զհին մարգն մերկանալ գործովք իւրովք, յաւելու ի նոյն. եւ զգեցարո՛ւք զնորն նորոգեալ ի գիտութիւն ըստ պատկերի Արարչին իւրոյ...»[9]։

Խոսրով Անձևացին մարդու այդ ներքին պայքարը, կռիվը չար խորհուրդների և մեղքերի հետ, մաքրագործության այդ տևական ուղին հոգևոր պատերազմ է կոչում, որի ընթացքում պետք է օգնության ձեռք մեկնել մերձավորին.

«Զի եթէ պատերազմակիցք մարտին ո՛չ միայն անձին, այլեւ ընկերին զգուշանան եւ մեռանին եւս յայլոցն վերայ. որչափ եւս առաւել մեք ի հոգեւոր պատերազմիս պարտիմք աղօթիւք եւ բազում բարեխօսութեամբ օգնական լինիլ...»[10]։

Մարդ պետք է մշտապես հոգևոր պատերազմ մղի, չծուլանա և չշեղվի իր ընտրած ճանապարհից. «Իսկ փոյթքն յառաքինութիւն՝ արմատախիլ առնեն զամենայն յանձանց իւրեանց. եւ գնայ ամօթալից այն, որ ծուլանալ ի բարիս առնէ եւ զմեղացն ախորժակսն ընտրել տայ ազգի-ազգի պատճառաւ։ Որով եւ զհայհոյութիւն խօսելով ի խորհուրդն, եւ զանգիտել եւ լքանել ի հոգեւոր պատերազմէն տայ»[11]։

Հոգևոր այդ մարտում յուրաքանչյուրը պետք է զինվի առաքինություններով. «Զի որպէս ի մարմնական մարտս մարմնականքն ամրացուցանեն սպառազինութիւնք՝ սաղաւարտ, զրահք եւ վահանքն, եւ այլն։ Սոյնպէս եւ հոգեւորսն՝ առաքինութեան վառեն զէնք. որովք եւ սպառազինել հրամայէ զզօրաւարսն հաւատացելոց՝ Պօղոս այսպէս ասելով»[12]։

Իսկ ի՞նչ կերպ է մղվում այդ հոգևոր պատերազմը. չար խորհուրդները պետք է «բուժվեն» բարի խորհուրդներով, չար գործերը՝ բարի գործերով։ Ահա մարդկային վարքի այս հակադիր դրսևորումների թվարկումով հեղինակը նշում է հոգևոր կենցաղավարության անհրաժեշտ նորմերը։

«Վասն պարզեալոյ մեզ սուղջ խորհուրդս եւ առաքինի վարս զՏէր աղաչեսցուք։ Եւ ո՞ր են առողջ խորհուրդքն, որ ընդդէմ մեղացն վառին։ Զի չար խորհուրդքն հիւանդարար ոգւոցն են եւ բարիքն՝ առողջացուցիչք։ Եւ զոր օրինակ մարմնոցն ըստ իւրաքանչիւր ախտից հակառակօքն լինի դիւրելն, ջերմն ի ցրտէն եւ հովն ի տապացուցչէն։

Մաղձքն, որ պնդեն զբնութիւն, ի լուծականացն եւ ի վեր եւ ի վայր հանողացն զնոսա բռնահարին ի դեղոցն։ Նոյնպէս եւ մաղասք կծւագոյն՝ զընդ դիմակն առնելով, այնպէս վայրագայիլ ստիպէ։ Սմին նմանութեամբ յոգիսն է տեսանել. ախտ բարկութեան՝ հեզութեամբն առողջանայ. եւ ամբարտաւանութիւն՝ խոնարհութեամբ. որկրամոլութիւն՝ պարկեշտութեամբ. պոռնկութիւն եւ յայրատութիւն՝ անխայութեամբ մարմնոյ։ Ընչասիրութիւն եւ ագահութիւն՝ սակաւապիտութեամբ մարմնոյ, եւ զարհամարհելութիւն ընչից եւ զաղքատութիւն սիրելով։ Ատելութիւն՝ սիրով. անողորմութիւն՝ ողորմելով. անագորոյնութիւն՝ գթով. ծուլութիւն՝ աշխատութեամբ։

Եւ բոլոր ախտքն՝ բոլոր արդարութեամբքն. որք ընդ իւրաքանչիւր ախտիր՝ հակառակ մտեալ տան զառողջութիւն, խորհրդով՝ զխորհուրդ եւ գործով զգործ բժշկելով»[13]։

Հոգևոր պատերազմը, այսպիսով, ունի ներքին և արտաքին դրսևորումներ, որ հստակ ձևակերպում է գտել այս հատվածում. «...Սրբեսցուք ի մեզաց

---

9 Նույն տեղում։
10 Նույն տեղում, էջ 52։
11 Նույն տեղում, էջ 43։
12 Նույն տեղում, էջ 170։
13 Նույն տեղում, էջ 43—44։

գխորհուրդս, զբանս եւ զգործս... այլ զի ոչ միայն գործք մեր ի մեղաց մաքուր լիցին, այլ եւ խորհուրդք եւ բանք սրբեալ լիցին»[14]։

Այսպես հեղինակը շերտ առ շերտ բացում է հոգևոր կենցաղավարության իր շղթան, առօրյա կենցաղավարության նորմերից՝ պարտավորություններից ու պատվիրապահությունից անցում կատարելով դեպի միստիկ բարոյագիտության ոլորտները։

Իր նշված խրատներում, ինչպես նաև այլ խրատատիպ հատվածներում Խոսրով Անձևացին ավելի հաճախ է դիմում պատկերավոր օրինակների, համեմատությունների, փոխաբերությունների։ Ընդհանրապես, Խոսրով Անձևացու ոճն անմիջական է, պարզ ու մեկին, քանի որ գործը նախատեսված է լայն լսարանի ընթերցանության ու ուսուցման համար և ուղղված է, կրոնավորներից բացի, հասարակ ժողովրդին։

Ոճի այս յուրահատկությունն է ընդգծում Ղ. Ալիշանը «Մեկնութիւն աղօթից պատարագին» երկի առաջաբանում. «...Յատուկ տեսութեամբ եւ բառակարգութեամբ, եւ... ջերմեռանդ սրտիւ... ախորժ եւ համոզկեր բանիւք. ոչ շռայլեալ ի խօսս եւ ի կշտամբութիւնս, եւ ոչ հարեւանցի շտապեալ»[15]։

Հեղինակը մեկնության հանդարտ, չափակշռված խոսքը համեմում է առարկայական, տեսանելի, նկարեն պատկերներով։ Այդ պատկերավոր օրինակները բնագիր են թափանցում մեկնության քարոզանման, խրատական հատվածներում, ուր առակավոր օրինակների և ճարտասանական ոճական տարրերի կարիք է առաջանում՝ ժանրի բերումով խոսքն ավելի ազդեցիկ ու հասանելի դարձնելու համար։ Այդ դեպքում հեղինակը դիմում է նկարագրական թանձրացումների, պաթետիկ ոճերի։ Մեջբերենք մի քանի բնորոշ օրինակ.

«Զի եթէ ի մարմնաւոր իրս իմաստնոցն իրք զօրանան, քանիսն ի հոգեւորսն խօսեցեալքն լաստուծոյ. եւ եթէ պղծոցն բանք եւ ի սատանայէ հնչեցեալ երգքն իբրեւ զքաղցկեղ ճարակ գտանեն, եւ զերեն գմիտս զգաստից ի կորուստ. ապա որչա՞փ Հոգւոյն Սրբոյ ազդելով բանքն ի հնազանդութիւն Քրիստոսի զերեն գունկնդրացն ոգիս...

Եւ եթէ մարդկայինքն ոչ միայն առ մարդիկ, այլ եւ առ անասունս կարողանան որպէս ասեն գիրք. եւ զհեղգութիւն զեղին եւ զձիոյ, գիշոյ եւ զշան ի փոյթ յորդորէ. ապա զմարդ որ անասնագոյն հանդիպի որպէս զեղն եւ անմտագոյն որպէս զէշ, եւ զվոնջելն ունի ի կանայս նման ձիոյ, եւ շանց գունակ ազգի-ազգի պղծի. չկարէ՞ քրիստոսատուր խրատն դարձուցանել ի չարէն ի բարին...

Եւ թէ՝ զոր օրինակ ի ծխի աչք բժաբերք եւ արտօսրայիցք լինին. իսկ որք ի մարդս եւ յազբիւրակունս եւ ի սուրբ օդս զբօսնուցուն, սրատեսք եւ քաջահայեացք լինին։ Ըստ այնմ օրինակի եւ ակն ոգւոյն եթէ ընդ ծուխ աշխարհիս իրաց գայցեն, բազում փտանգիւք խաւարեալ եւ մթով վարակեալ, ազգի ազգի յալիւս լայզէ եւ աստ եւ անդ. ապա թէ յազբիւրս հոգեւոր բանից ճաշակիցի, քաջատես եւ սրակն լինի...[16]։

Բայց ապօթեն մի՛ վայրապար բանիւք եւեթ ճառեսցուք զօրէն արձաւանաց լոկ հնչումն կամ հանգոյն կատեսոց դասմոռականն միշտ ի բերան առեալ պաղատելով. այլ հոգով եւ մտօք...»[17]։

Խոսրով Անձևաւոին տալիս է այլաբանական մտածողության և ճարտասանական արվեստի ոճերիկ նմուշներ, որ բնորոշ է Նարեկյան դասոցի մատենագրությանն ընդհանրապես։ Ահա մի բնորոշ հատված. «Բազում աղօթիս մեր սէտրս են. բազում արտասուաց. լոյով պաղատանաց. եւ մեծաբոյն ճգնութեամբ հայցել լԱստուծոյ. զի արժանի լիցուք լուսաւոր միտս ստանալ. բոլոր բոլորեսցի ի մեզ բաղձանք աղօթից եւ աստուածային զոսոց վերծանու-

14 Նույն տեղում, էջ 181։

15 Տե՛ս Մեկնութիւն աղօթից պատարագին. Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1869, էջ Դ։

16 Նույն տեղում, էջ 18։

17 Նույն տեղում, էջ 66։

թիւն։ Եւ համեղասցի ի ճաշակելիս մտաց մերոց խոհարարութիւնք իմանալի խորտկացն այնոցիկ. եւ ծանիցուք զշահ օգտութեանց հոգեւոր երկանց, եւ զարդիւնարարութիւն անսպառ բարութեանցն։ Եւ դիեսցուք սիրով զկաթն բանի հոգեւոր ստեանցն. եւ զմայլեսցուք յօժարութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ պարգեւօք. զի մի՛ մնասցուք իբրեւ զանդաստան անգործ եւ անարդիւն, որ միշտ ջերմանի եւ սերմնակորոյս լինի. զուր աշխատանք եւ ընդունայն վաստակք»[18]։

Համեմատենք Անանիա Նարեկացու «Հակաճառութիւն ընդդեմ Թոնդրակեցւոց» երկի մի հատվածի հետ. «Այլ եւ ցուցական երեւութիւ խաղան ի սմա երակք բաշխից Սուրբ Հոգոյն շնորհաց, վասն առ ի յերկնից կաթելոյն ի սա սոստուածային անճառելի ճառագայթիցն շող եւ նշոյլք իմանալի ծագման արեգականն արդարութեան։ Այսպիսի տեսակաւ գերակայեալ կա իւրական ի փառսն, ունելով յինքեան զկաթանն մշտնջենաբուխ հոգեսնունդ կաթինն յերկարոյս ստեացն կառուցմանց, այս է ի Հին եւ ի Նոր կտակարանաց...»[19]։

Ահա մի այլ պատկեր խոսրով Անձևացու մեկնությունից, որ գրված է բանաստեղծական շնչով. «Ընդ նուագիլ զգալի գիշերոյս՝ փարատեսցուք ի մէնջ զգիշեր տխրատեսիլ մեղաց. եւ ընդ ծագել լուսոյ առաւօտու, զառաւօտ խաղաղութեան Քրիստոս սիրով ի մեզ ընկալցուք։

Աղաչեսցո՛ւք միշտ զմարդասէրն Աստուած, զի դարձուսցէ վերստին զգերութիւն մեր որպէս զուղխս ի հարաւոյ. եւ զհուր սիրոյ իւրոյ բորբոքեսցէ ի հոգիս մեր»[20]։

Մի այլ դեպքում նա օրինակ է բերում հոգևոր գարնան մի պատկեր՝ քաղված Գրիգոր Լուսավորչի ճառերից, որն այնքան գեղեցիկ արտահայտություն է գտել Անանիա Նարեկացու և Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծություններում. «Կամ որպէս սուրբ Լուսաւորիչն զգարունն ի գալուստն Քրիստոսի օրինակեալ,ցուցանէ զբարի ցուցումն բարեաց՝ բուսովք տնկովք, ծաղկովք հոտովք, համով մրգոցն և երեւմամբ բիւրազգի ծաղկաց եւ որ ի նոցանէն հեշտութիւնք աչաց եւ քմաց եւ ճաշակելեաց։

Իսկ դմեղացն յայտնաբերումն՝ զանադան փշովք եւ վնասակար բուսովք...»[21]։

Բայց ահա այս պատկերն ինչպես է բացվել և ծավալվել Անանիա Նարեկացու բանաստեղծության մեջ.

Զոր աւրինակ դալ ձմեռն
Եւ ի խստաշունչ սառնամանեացն խամրացեալ՝
Մեռանին ամենայն բոյսք եւ ծաղիկք դալարաստանք,
Իսկ դու, Աժենակալ,
Ի ժամանակի գարնանոյն ցաւդես անձրեւ,
Առաքես ջերմութիւն հարաւոյ՝
Հալին սառնամանիք ձմերանոյն,
Յառնեն դարձեալ ի մեռելոց
Եւ նորոգին վերստին զանադան վայելչութիւնք ծաղկանց,
Եւ գոյն առեալ ի հողոյ,
Իւրաքանչիւր առանձին զհոտ արձակեն.
Նոքա ոչ են կենդանիք
Եւ ապաշեղ զքեզ ոչ են կարող վասն նորոգման իւրեանց,
Դու ի կամաց բոց առնես գարուն եւ զնոսա նորոգես։
Իսկ ես, կենդանի գոլով
Եւ ստեղծեալ ի քո պատկերդ,
Մեղանչելով յաճախ՝
Արարի ինձ ձմեռն խստաշունչ,

18 Նույն տեղում, էջ 63։
19 «Արարատ», 1914, էջ 923։
20 Մեկնութիւն ժամակարգութեան, էջ 65։
21 Նույն տեղում, էջ 34։

Խամրացան ծաղիկք տառքինութեան իմոյ։
Այժմ աղաչե՛մ, բարերա՛ր,
Արա՛ ինձ գարուն հոգեւոր,
Հալածեա՛ զսառնամանիս մեղաց իմոց,
Ցաւդեա՛ ի սիրտ իմ անձրեւ ողորմութեան,
Առաքեա՛ զչերմութիւն հարաւոյ երկիւղի քո ի հոգի իմ,
Որ հաներ ջուր ի վիմէն,
Արա՛ սիրտ իմ ընդունարան արտասուաց[22]։

Հոգևոր գարնան այս ավանդական պատկերն իր նորովի մեկնաբանությունն է գտել նաև Գրիգոր Նարեկացու «Մատյանում».

Եւ եղիցի՛ նշոյլ առաւաւտու հոգւոյ գարնայնոյ՝
Ընդ ակնկալութեան սպասողացն քումդ երեւման...
(ԼԲ, Ե)

Որով ի ժամանակս կենդանականս
Սկզբնաւոր լուսոյ մտի գարնայնոյն՝
Նորոգման աւուրն պայծառութեան՝
Քոյովդ ցաւղով յոդի աճեցեալ...
Դարձեալ դալարեցայց եւ կրկին ծաղկեցայց,
Ըստ քոյինաշունչ Գրոյն յուսադրութեան։
(ՁԲ, Գ)

Խոսրովի քարոզները և խրատները՝ զգացմունքային ուժգին շեշտադրումներով, հաճախ վեր են ածվում ռիթմիկ արձակի, և կարող են կիրառվել աղոթքի ընթացքում՝ մտնելով բանաստեղծական չափի մեջ։ Ահա նման մի հատված.

«Լուարո՛ւք, հովի՛ւք, լուրարո՛ւք եւ երկերո՛ւք եւ առաւե՛լ զարհուրեցարուք. եւ ողբացէք ահիւ եւ դողութեամբ...

Զարթի՛ք, զարթի՛ք եւ առաւել եւս զգաստացիք. զի մի՛ լսիցեք ի Տեառնէ զսոսկալի բանն զայն եթէ, Ահաւասիկ ես ի վերայ ձեր հովուացդ. եւ դատեցայց զձեզ դատաստանաւ...

Այլ վա՛յ է ինձ եւ եղուկ եմ ես. զի անձամբ զանձն դատապարտեսցի, զայլսն խրատելով եւ զիս ո՛չ եւս։ Զայլսն ձաղելով՝ ես ի նոյն յաւէտ գտանիմ. զայլոց շիղական տեսի, եւ զմեծագոյն գերանն իմ ո՛չ նշմարեցի. զայլս դատեցի, եւ զանձն իմ ո՛չ երբէք ի բարիս կրթեցի։

Բայց թէպէտ եւ այս այսպէս եւ առաւել եղկելի եմ քան զամենայն ոք, այլ որչափ եւ է կարողութիւն, զարծաթ բանին արկանել պա՛րտ է ի տրապիզիոն, զի մի՛ իբրեւ զքանքարաթաքոյց դատիցիմք. զի ժամանակս մերձեալ է. եւ սկիզբն լինելոց է դատաստանի ի տանէ Տեառն»[23]։

Որքան հիշեցնում է այս հատվածը Գրիգոր Նարեկացու ինքնաձաղկումներն ու ինքնախարազանումները։ Զգացմունքային ուժգին շեշտադրումներով, աղդեցիկ խտացումներով ու քննադատական պաթոսով հագեցած այս ոճն առավել ընդգծվում է այն հատվածներում, ուր հեղինակը մերկացնում է հասարակական արատներն ու մեղքերը։ Խոսրով Անձևացու մեկնությունների, առավելապես նրա քարոզների և խրատների տարերքը, քննական-վերլուծականի կողքին, քննադատական-հակահատակական ոգին է։

Հիմնական ուղղվածությունը, որ ընդգծվում է, ժամանակի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություններն են. նրանց վարք ու բարքի կրքոտ ու սուր մերկացումներն են. խոսքն այս ընթացքում հանդարտաբարո խրատից անցում է կատարում մռայլ, անհանդուրժող շեշտադրումների, ծաղրի ու եղծի։ Նրա քննադատությունը տարածվում է հասարակության բոլոր շերտերի վրա, բայց առա-

22 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 2680, թերթ 312 աբ։
23 Մեկնութիւն ժամակարգութեան, էջ 70—72։

վել անողոք է եկեղեցականների նկատմամբ։ Այս հատվածներն աչքի են ընկնում խոսքարվեստի մեծ ուժով։

«Եւ կամ դարձեալ՝ որք տարտամութեամբ եւ խեցբեկ բարբառով զբանսն արձակեն... Եւ զի՞նչ ասացից որք զդատարկաբանութիւն եւ զշատախօսութիւն անդ յաճախեն, եւ փոխանակ արտասուաթոր պաղատանաց եւ հաճոյական աղօթից, իբր ի թատերս զօրէն կաքաւաց կարկաչեն եւ ոչ զարհուրին[24]...

Ո՜հ գործոյն եւ ողբումն դործելեացն. եկեղեցիք Աստուծոյ խրթնացեալ եւ ժողովուրդք ի նոցանէ քեցեալք։ Ըստ կամաց ուր եւ ինքեանց լաւ հաշուեսցին, անդ զեկեղեցւոյ փառս տան։ Եւ որ եւս դժնդակն, զի ոչ Աստուծոյ, այլ Մարդոյ զնորայն տանին պաշտօն, զի առ աւագս գեղիցն ի պաշտօն ժողովին՝ ո՜չ Աստուծոյ, այլ նոցա պաշտօն տանիլ, որպէս թէ գերագոյն նոքա քան զԱստուած իցեն. զԱստուծոյ տամբքն զանց արարեալ զնոցայն նախամեծար առնեն[25]...

Զի ո՜չ թէ վասն այն կոչեցայք հովիւք, զի տնձինս արածիցէք, եւ իշակիսօք եւ երեւելի երիւարօք շրջիցիք յաշխարհի. եւ ի փառս մարմնականս յօրանայք. եւ զգեստուք խենէշանայք իբրեւ զանիմաստս։ Այլ զի զժողովուրդ Տեառն հովուիցէք...

Եւ դուք թողեալ զայս բարձրագոյն շնորհ... մարմնական հոգոց պարապիք. եւ անբան կենդանեաց տածօղք լինիք, եւ զգալի երկիր կակղէք»[26]։

Եկեղեցու և հոգևորականների, իշխող բարքերի այս սուր, մերկացնող քննադատությունը հիմնականում խտացած է վերոհիշյալ առանձին խրատներում։ Եկեղեցական կարգերի և հասարակության անխնա քննադատության առումով՝ այս խրատները հայ մատենագրության եզակի նմուշներից են և իրենց պաթոսով հաճախ ձեռք են բերում խորհնացիական ողբի երանգներ.

«Եւ յորժամ եկեղեցի վաճառի, Քրիստոս ընդ եկեղեցւոյն վաճառի և զո՞ր ներել թողութիւն ունիցի. որ զՔրիստոս վաճառէ, կամ դստերաց պոռոյգ տայ, կամ կարէ՞ ասել այնպիսին, թէ քրիստոնեայ իցէ կամ քահանայ եկեղեցավաճառ և Աստուածավաճառ։ Ո՞ւր զիցուք և զայնոսիկ, որք զսիմոնեան ախտն ախտանան՝ կուրութեամբ մտաց եւ ապշութեամբ սրտի, եւ որք զին առնուն զմեղս թողլով, և կամ որք զհաւատս վաճառեն, որպիսի՞ դեհեան զնոսա ոչ այրէ[27]...

Իսկ նոքա զայսպիսի թողեալ պողոտայ և զշափդ ճշմարիտ հետևման հետոց քաջ հովուին, զարտուղի գնան ճանապարհ ըստ ձախողակի ընթացից փառամոլք և արծաթասէրք եղեալք, կաշառատուրք եւ թիւրադատք, ձիաբոյծք եւ անասնապահք, գինեսէրք եւ արբեցողք, հարեալ սիրտ զգաղութեամբ կրկնամեռք ըստ ներքին եւ արտաքին մարդոյն առաջնորդելով ժողովրդեանն ո՜չ արդարութիւն, այլ ի կորուստ եւ յապականութիւն, ի գայթակղութիւն եւ ի դատապարտութիւն[28]...

Իսկ փոխանակ այսորիկ զի՞նչ գործէ քահանայն յաւուր կիւրակէի՝ առաջի ժողովրդեանն անցեալ առաջնորդէ ի կրպակաւորս եւ ի վաճառափողոցսն, ի ստախօսութիւն, ի գրկանս, յարբեցութիւն եւ յամենայն մեղաց տեսակս, որովք առաւելապէս բարկացուցանեն զԱստուած եւ ցասումն շարժեն ի վերայ արարածոց։ Եվ այս ամենայն ի ծուլութենէ առաջնորդաց եւ անփոյթ առնելոյ զկորուստ բազմաց. զի յորժամ հովիւն գահավիժի՝ հօտքն անտերունչք շրջեսցին եւ երբ գօրավարն ի կապանս ընթանի ի թշնամեաց, զօրքն որպիսի՞ ոչ տանջեսցին եւ յանդունդս խորոյ ընկղմիցին»[29]։

---

24 Նույն տեղում, էջ 67։

25 Նույն տեղում, էջ 79—80։

26 Նույն տեղում, էջ 70—71։

27 «Էջմիածին», 1994, Զ—Է, էջ 40։

28 Նույն տեղում, էջ 42—43։

29 Նույն տեղում, էջ 45։

Այս հատվածները երևան են հանում այն ընդդիմադիր ոգին, մտքի ու բանականության այն խիզախումը, որ խոր արձագանք են գտել և՛ Խոսրով Անձևացու ժամանակաշրջանում, և՛ հետագա դարերում։ Այդ անկաշկանդ խոսքն ու ընդդիմադիր ոգին Խոսրով Անձևացուն տարան առճակատման եկեղեցական իշխանությունների հետ։

Հասարակության սուր քննադատության այս շերտը, հոգևոր ընդվզման և խիզախման այս ոգին հետագայում առավել ծավալումներով և խորությամբ ի հայտ են գալիս Գրիգոր Նարեկացու «Մատյանում»։ Դրանց արժեքը, բացի գեղարվեստականից, նաև այն է, որ տալիս են այն միջավայրի կենդանի պատկերը, որի հետ շփվել և հարաբերվել են Խոսրով Անձևացին և Նարեկացիների գրական ընտանիքը, և որի գրավոր վկայություններն են Անձևացու մեկնությունները, քարոզները ու խրատները։

НАСТАВЛЕНИЯ И ПРОПОВЕДИ ХОСРОВА АНДЗЕВАЦИ

ГРАЧЬЯ ТАМРАЗЯН

Резюме

В статье исследуется важнейшая часть сохранившегося литературного наследия видного автора X в. Хосрова Андзеваци—наставления и проповеди, встречающиеся как отдельно, так и в его произведении «Толкование службы часов». Они выявляют своеобразного представителя армянской средневековой нравоучительной прозы, чьи произведения оказали глубокое воздействие на его последователей.